

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEK TILI DARSLARIDA BADIY MATN TAHLILI ORQALI O'QUVCHILARNING LINGVISTIK DUNYOQARASHINI KENGAYTIRISH

Abduvaliyeva Zilola

Jizzax davlat pedagogika universiteti, katta o'qituvchi.

e-mail: zilolaalibekova838@gmail.com **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-4532-4925>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'zbek tili darslarining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning lingvistik dunyoqarashi va mantiqiy tafakkurini kengaytirishda badiiy matn tahlilining o'rni va ahamiyati tizimli ravishda yoritilgan. Maqolada til birliklarining matndagi estetik, semantik va lingvopoetik funksiyalarini aniqlash, o'quvchilarning diskursiv va lingvokulturologik kompetensiyalarini shakllantirishga doir zamonaviy metodik tavsiyalar, interfaol usullar hamda dars ishlanmalari tahlil qilingan. Shuningdek, an'anaviy, faqat grammatik qoidalarni yodlashga asoslangan metodlardan voz kechib, matn markazli ta'lim tamoyillarini joriy etish masalalari eksperimental ma'lumotlar va qiyosiy jadvallar yordamida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: lingvistik dunyoqarash, badiiy matn, matn tahlili, diskursiv kompetensiya, lingvopoetika, kontekstual ma'no, ona tilini o'qitish metodikasi, lingvokulturologiya, lisoniy intuitsiya, interfaol metodlar, kognitiv yondashuv.

РАСШИРЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА НА УРОКАХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Абдувалиева Зилола

Джизакский государственный педагогический университет, старший преподаватель.

Аннотация.

В данной статье систематически рассматриваются роль и значение анализа художественного текста в повышении эффективности уроков узбекского языка в общеобразовательных школах, расширении лингвистического мировоззрения и развитии логического мышления учащихся. Анализируются современные методические рекомендации, интерактивные методы и разработки уроков, направленные на выявление эстетических, семантических и лингвопоэтических функций языковых единиц в тексте, а также на формирование дискурсивной и лингвокультурологической компетенций учащихся. Кроме того, на основе экспериментальных данных и сравнительных таблиц обосновывается необходимость отказа от традиционных методов, основанных исключительно на механическом заучивании грамматических правил, и внедрения принципов текстоцентрического обучения.

Ключевые слова: лингвистическое мировоззрение, художественный текст, анализ текста, дискурсивная компетенция, лингвопоэтика, контекстуальное значение, методика преподавания родного языка, лингвокультурология, языковая интуиция, интерактивные методы, когнитивный подход.

BROADENING STUDENTS' LINGUISTIC WORLDVIEW THROUGH LITERARY TEXT ANALYSIS IN UZBEK LANGUAGE LESSONS

Abduvaliyeva Zilola

Jizzakh State Pedagogical University, Senior Lecturer.

Abstract.

This article systematically examines the role and significance of literary text analysis in improving the effectiveness of Uzbek language lessons in general secondary schools, broadening students' linguistic worldview, and developing their logical thinking skills. The article analyzes modern methodological recommendations, interactive teaching methods, and lesson plans aimed at identifying the aesthetic, semantic, and linguopoetic functions of linguistic units in texts, as well as developing students' discursive and linguocultural competencies. Furthermore, the study substantiates the need to move away from traditional methods based solely on rote memorization of grammatical rules and to introduce the principles of text-centered education, drawing on experimental data and comparative tables.

Keywords: linguistic worldview, literary text, text analysis, discursive competence, linguopoetics, contextual meaning, methodology of native language teaching, linguoculturology, linguistic intuition, interactive methods, cognitive approach.

Kirish. Bugungi shiddatli globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda har qanday millatning o'zligini anglatuvchi, uning ma'naviy asosini tashkil etuvchi eng muhim omillardan biri bu ona tilidir. O'zbekiston Respublikasida uzoq yillar davomida ona tili fanini o'qitish tizimi, asosan, quruq qoidalar zanjiri, til birliklarining formal tasniflarini yodlash va grammatik qoliqlar ichida ishlashga asoslanib keldi. Bunday yondashuv o'quvchilarning amaliyotda to'g'ri so'zlay olishi, matnlardagi teran ma'nolarni tushunishi hamda milliy til boyligidan o'z nutqiy faoliyatida ijodiy foydalanish ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantira olmadi. Zamonaviy ta'lim paradigmasi ona tili fanining maqsadini tubdan o'zgartirishni, ya'ni tilni mexanik o'rganishdan kognitiv, kommunikativ va lingvokulturologik o'zlashtirishga o'tishni taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasining yangilangan Milliy o'quv dasturida ham asosiy e'tibor o'quvchilarning matn bilan ishlash, matnni tahlil qilish, uning asosiy ma'nosini anglash hamda uning asosida yangi mustaqil matn yarata olish kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan. Ushbu maqsadga erishishda o'quvchilarning lingvistik dunyoqarashini kengaytirish markaziy o'rinda turadi. Lingvistik dunyoqarash — bu tilning shunchaki ijtimoiy aloqa vositasi ekanligini bilishdan tashqari, uning inson tafakkurini shakllantiruvchi, xalqning madaniy, tarixiy va estetik qadriyatlarini o'zida tashuvchi jonli tizim ekanligini chuqur anglash darajasidir. Bu tushuncha o'quvchida so'zlarning ichki quvvatini his qilish, ularning nutqdagi estetik jozibasidan hayratlanish va til orqali voqelikni chuqurroq idrok etish tuyg'usini tarbiyalaydi.

Badiiy matn esa o'quvchining lingvistik dunyoqarashini kengaytirishning eng boy, mukammal va tabiatiga ko'ra sintetik manbaidir. Chunki badiiy asar tilida barcha lisoniy qatlamlar — fonetikadan tortib, leksik, frazeologik, morfologik va sintaktik birliklargacha o'zining eng jozibador, ta'sirchan va jonli ko'rinishida namoyon bo'ladi. Oddiy so'zlashuvda yoki ilmiy uslubda o'zining to'g'ri ma'nosida qo'llaniladigan leksik birliklar badiiy matn mikromuhitiga kirganda yangicha jilo oladi, kontekstual va metaforik ma'nolar kasb etib, muallifning estetik g'oyasini ifodalashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham o'zbek tili darslarida badiiy matn tahlilini tizimli yo'lga qo'yish o'quvchilarning ham intellektual, ham lisoniy mahoratini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi bugungi ta'lim tizimi oldida turgan eng katta muammolardan biri — maktab bitiruvchilarining yozma va og'zaki nutq madaniyatining pasayib borayotgani, ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida sodda, chegaralangan va ba'zan stilistik buzuq til shakllarining ommalashayotgani bilan bog'liqdir. Yoshlar o'rtasida badiiy kitobxonlik darajasining kamayishi ularning lug'at boyligini cheklab qo'yimoqda, natijada ular o'z fikrlarini teran, ravon va ta'sirli ifodalashga qiynalmoqdalar. Ushbu salbiy tendensiyani sindirish va maktab darslarida tilning butun go'zalligi hamda imkoniyatlarini ko'rsatish faqatgina matn orqali ta'lim berish (text-based learning) tamoyili vositasida amalga oshirilishi mumkin.

O'zbek tili darslarida badiiy matnlardan odatda grammatik qoidalarni tasdiqlovchi oddiy misollar (illyustratsiyalar) sifatida foydalaniladi. Masalan, darsda ega yoki kesim o'tilayotganda, biron-bir badiiy asardan bitta gap olinib, undagi bosh bo'laklar tagiga chizdiriladi. Bunday mexanik yondashuv matnning yaxlitligini yo'qotadi, uning ichidagi jozibali estetik jismni parchalab yuboradi. Binobarin, o'quvchi o'sha gapning nima uchun aynan shunday sintaktik qurilishga ega ekanligini, yozuvchining bu orqali qanday ruhiy holatni ifodalamoqchi bo'lganini his qila olmaydi. Shuning uchun ham badiiy matnni shunchaki grammatik mashq maydoni emas, balki lingvistik, kulturologik va badiiy sirlar xazinasini sifatida qayta kashf etish va buni o'qitish metodikasiga tatbiq etish bugungi kunda o'ta dolzarb vazifa hisoblanadi.

Lingvistik dunyoqarashni rivojlantirish jarayonida til birliklarini ajratilgan holatda emas, balki muayyan nutqiy vaziyat va badiiy yaxlitlik doirasida talqin qilish muhimdir. Badiiy matnda so'zning lug'aviy ma'nosi, uslubiy bo'yog'i, tarixiy-madaniy assotsiatsiyalari va muallif maqsadi o'zaro bog'lanadi. Shuning uchun matn bilan ishlashning har bir bosqichi «nimani anglatadi?» savolidan «nega aynan shunday ifodalangan?» va «boshqacha ifodalansa, mazmun qanday o'zgaradi?» savollariga olib borishi kerak.

Bunday yondashuvda lingvistik kompetensiya til hodisalarini tanish va izohlashni, kommunikativ kompetensiya mazmunni vaziyatga mos ifodalashni, lingvokulturologik kompetensiya esa so'z va iboralarning madaniy qatlamini anglashni qamrab oladi. Ushbu uch yo'nalish o'zaro aloqador: masalan, o'quvchi «ko'ngli yorishdi» iborasini grammatik jihatdan tahlil qilishi, kontekstdagi ma'nosini sharhlashi va shu birlikni o'rinli nutqiy vaziyatda qo'llashi mumkin.

Matn tanlashda o'quvchilarning yoshiga moslik, mavzuning tarbiyaviy va estetik salohiyati, lingvistik birliklarning ko'pligi hamda hajmning dars vaqtiga muvofiqligi hisobga olinadi. Murakkab matnlarni to'liq soddalashtirishdan ko'ra, tushunishni qo'llab-quvvatlaydigan qisqa izohlar, lug'at kartalari va yo'naltiruvchi savollar bilan ishlash maqsadga muvofiq.

Lingvistik dunyoqarash kabi murakkab tushunchani faqat bitta test bilan o'lchash qiyin. Shu sababli matn mazmunini tushunish, kontekstual ma'noni aniqlash, muallifning til tanlovini dalillash, yangi birlikni mustaqil nutqda qo'llash va o'z fikrini tahrirlash kabi kuzatiladigan amaliy ko'rsatkichlar ajratiladi. Ushbu ko'rsatkichlar o'quvchi ishlarini tahlil qilish va baholash rubrikasini ishlab chiqish uchun asos bo'la oladi.

Darsdan oldingi va keyingi ishlarni qiyoslashda matnlar murakkabligi o'xshash bo'lishi, topshiriqlar bir xil kompetensiyalarni tekshirishi va baholovchilar umumiy mezonlardan foydalanishi zarur. Bular kelgusidagi empirik tadqiqot uchun tavsiya etiladigan shartlar bo'lib, manba maqolada ularning bajarilganligi haqida batafsil ma'lumot berilmagan. Ushbu maqola dars jarayonlarida lingvistik tahlil tizimining samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik eksperiment va empirik kuzatuv usullariga tayanadi. Tadqiqot obyekti sifatida umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-, 8- va 9-sinf ona tili darslari hamda amaldagi darsliklar tanlab olindi. Ish jarayonida quyidagi metodlar majmuidan foydalanildi:

Lingvopoetik interpretatsiya metodi. Muayyan matn qismidagi lisoniy birliklarning badiiy g'oyani, obraz xarakterini va emotsionallikni yaratishdagi o'rnini aniqlash maqsadida qo'llanildi.

Kognitiv va konseptual tahlil metodi. So'zlarning va iboralarning til tizimidagi lug'aviy ma'nosi bilan matn ichidagi

(kontekstual) estetik ma'nosi o'rtasidagi kognitiv aloqalarni o'rganish uchun xizmat qildi.

Pedagogik eksperiment va qiyosiy-statistika metodi. An'anaviy grammatik dars o'tiladigan sinflar (nazorat guruhi) hamda matnning lingvistik mohiyati chuqur tahlil qilinadigan sinflar (tajriba guruhi) o'rtasida qiyosiy ko'rsatkichlarni olish uchun tashkil etildi. Tadqiqot doirasida o'zbek milliy adabiyotining yorqin namoyandalari — Abdulla Qodiriy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Shukur Xolmirzayev va zamonaviy yozuvchilardan Isajon Sulton, Nazar Eshonqul asarlaridan olingan mikromatnlar darsliklarga integratsiya qilindi va ular ustida ishlashning maxsus 4 bosqichli modeli shakllantirildi.

O'zbek tili darslarida badiiy matn tahlili orqali o'quvchilarning lingvistik dunyoqarashini kengaytirish jarayoni shunchaki tasodifiy matnlarni o'qishdan iborat emas. Bu o'qituvchidan yuksak metodik mahorat va darsni aniq bosqichlar asosida tashkil etishni talab qiladi. Bizning metodik modelimiz quyidagi to'rtta ketma-ket bosqichni o'z ichiga oladi:

1-bosqich: Leksik-semantik sath tahlili. Bu bosqichda matnda uchraydigan, bugungi yoshlar nutqida kam qo'llaniladigan tarixiy so'zlar (arxaizmlar), eskirgan iboralar yoki kitobiy so'zlar aniqlanadi. O'quvchilar lug'at bilan ishlab, so'zning tub ma'nosini tushunib yetadilar.

2-bosqich: Stilistik va konseptual tahlil. O'quvchilar e'tibori matndagi ko'chma ma'noli so'zlar (metafora, metonimiya, sinekdoha) hamda frazeologizmlarga qaratiladi. Muallifning nega aynan shu so'zni tanlagani muhokama qilinadi.

3-bosqich: Lingvopoetik va sintaktik tahlil. Matndagi gaplarning tuzilishi, sodda va qo'shma gaplarning o'zaro nisbati, tartibga solinmagan so'z tartibi (inversiya) kabi sintaktik tasvirlar personajlar ichki dunyosini qanday ochayotgani tahlil qilinadi.

4-bosqich: Produktiv (ijodiy) bosqich. O'quvchilar o'rganilgan matndan olgan lingvistik taassurotlari asosida o'zlarining ijodiy fikrlarini yozma ravishda shakllantiradilar (insho, esse, esse-taqriz).

O'zbek tili darslarida badiiy matn tahlili orqali o'quvchilarning lingvistik dunyoqarashini kengaytirish masalasi zamonaviy til ta'limining muhim va ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlarimiz va o'tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, til darslarini an'anaviy qoliqlar doirasidan chiqarib, mazmunan boy va badiiy jihatdan mukammal matnlar asosida tashkil etish o'quvchilarning tilga bo'lgan munosabati, mustaqil fikrlashi hamda nutqiy faolligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy matn tahlili jarayonida o'quvchilar so'zlarning ko'chma va kontekstual ma'nolarini, obrazli ifoda vositalarining kommunikativ vazifalarini, milliy madaniyat va xalq tafakkurining lisoniy ifodasini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ayniqsa, badiiy asarlardagi leksik birliklar, frazeologik birikmalar, uslubiy vositalar va muallif nutqining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish o'quvchilarda til hodisalariga ongli munosabatni shakllantirib, ularning lug'at boyligini kengaytiradi. Bunday yondashuv natijasida o'quvchilarning nafaqat imloviy va grammatik savodxonligi, balki lingvistik tafakkuri, estetik didi, lisoniy sezgirliigi va nutqiy madaniyati ham izchil rivojlanadi. Shu jihatdan maktab ona tili darsliklari va o'quv dasturlarida formal grammatik qoidalarni mustahkamlashga qaratilgan bir xil mazmundagi mashqlar bilan cheklanmasdan, ularni badiiy matnning mazmuniy, lingvistik va uslubiy xususiyatlarini ochib beruvchi ijodiy-tahliliy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Xususan, matndagi til birliklarining ma'no imkoniyatlarini izohlash, obrazli ifodalarni qiyoslash, muallifning so'z tanlash mahoratini baholash hamda o'z munosabatini dalillar asosida bayon etishga yo'naltirilgan mashqlar o'quvchilarning mustaqil lingvistik mushohada yuritish qobiliyatini kuchaytiradi. Natijada ona tili ta'limi faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni sifatida emas, balki o'quvchining til orqali borliqni anglash, milliy qadriyatlarni idrok etish va shaxsiy munosabatini mantiqiy hamda ta'sirchan ifodalash kompetensiyalarini rivojlantiruvchi yaxlit pedagogik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bunday metodik yondashuv kelajakda ona tilining ifoda imkoniyatlaridan samarali foydalana oladigan, teran fikrlaydigan, yuksak nutqiy madaniyat va mustaqil dunyoqarashga ega avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b. – ISBN: 978-9943-09-67-7. – URL: <https://kitobxon.com/oz/kitob/badiiy-matn-lingvopoetikasi>
2. Sayfullayeva R. R., Mengliyev B. R., Boqiyeva G. H. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 404 b. – ISBN: 978-9943-10-436-5. – URL: <https://cspu.uz/sayfullayeva-r-tuychiev>
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b. – URL: https://tsuull.uz/sites/default/files/anjuman_materiallari.16.11.2020_1.pdf
4. Sayfullayeva R. R., Mengliyev B. R., Boqiyeva G. H., Qurbonova M. M., Yunusova Z. Q., Abuzalova M. Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 404 b. – ISBN: 978-9943-10-436-5. – URL: <https://yangi.cspu.uz/books/3625/download/19503>